

CANVIS TECNOLÒGICS I ESTRUCTURES INDUSTRIALS: EL CALÇAT A LA VALL DEL VINALOPÓ

per J. M. BERNABÉ I MAESTRE *

INTRODUCCIÓ

Probablement la magnitud de les empreses —i la capacitat competitiva que se'n deriva— és l'aspecte més discutit de les indústries del calçat al moment actual, la qual cosa justificaria una anàlisi de les tendències durant els darrers cinquanta anys. El problema ha estat emmarcat pel professor Ernest Lluch amb referència a la industrialització del País Valencià.¹

Des del punt de vista de l'organització, podem considerar tres fases: l'artesania, la indústria dispersa i la fàbrica;² a cadascuna de les dues darreres podrien correspondre magnituds distintes segons el nombre de treballadors, únic criteri que utilitzarem.

Des d'aquest punt de vista, se sol admetre que la industrialització ha fet passar un sistema d'indústria dispersa al sistema fabril, a través d'un procés de tres fases: a la primera els grans monopolis comercials del capitalisme inicial formarien grans concentracions de treball a domicili (*putting-out-system*); a la segona la introducció del sistema fabril es manifestaria per una reducció de la grandària i la desaparició dels monopolis, i a la tercera tornen a aparèixer les grans concentracions oligopolístiques, estimulades per la recerca de dimensions eficients i possibilitades pel desenvolupament dels transports.³

Des d'un plantejament espacial, sembla admès que les zones sub-

* Departament de Geografia. València.

1. Ernest LLUCH, *La via valenciana*, València, Eliseu Climent, editor, 1976, cap. V. Agraïm als professors Ernest Lluch i Antoni Rico els suggeriments que ens han fet respecte a aquest treball.

2. Eugene STALEY, article «Pequeña empresa» a *Enciclopedia internacional de las ciencias sociales*, vol. 4, Madrid, 1974 (Nova York, 1968), pp. 202-205.

3. P. SYLOS-LABINI, *Oligopolio y progreso técnico*, Vilassar de Mar, Oikos-Tau, 1965, pp. 15-17.

desenvolupades es caracteritzen per una polarització de la indústria en dimensions molt petites o molt grans, en realitat petits artesans per una banda i grans indústries per l'altra;⁴ les etapes intermèdies del desenvolupament van unides a un ràpid creixement de les indústries petites o mitjanes, que assoleixen dimensions més àmplies en una fase posterior de maduresa de la industrialització.

Finalment, des del punt de vista de la demanda, hom pot considerar la primera fase com un moment en què l'elasticitat demanda/renda del producte és molt alta, la qual cosa suposaria un fort estímul per a la recerca de dimensions més eficients, mentre que en un estadi posterior aquesta elasticitat hauria descendit en convertir-se en un article bàsic (de demanda rígida) i, en conseqüència, la tendència a augmentar la grandària de les plantes fóra molt menor.⁵

Caldria afegir a açò nombrosos factors conjunturals que produirien alteracions més o menys importants en les tendències abans esmentades.

El nostre treball és un intent de contrastar aquestes hipòtesis amb el complex cas de l'evolució de la indústria sabatera de la vall del Vinalopó.

LES PRIMERES FASES

La primera activitat artesanal de producció de calçat es desenvolupa a la zona a la segona meitat del segle XIX, dirigida per productors-venedors ambulants, els quals, segons sembla, treballaven durant un llarg període de temps (potser fins un any i tot) per eixir després a vendre els productes elaborats (generalment a la tardor, l'estació de les fires de la collita), amb preferència, als grans centres del comerç agrícola. Al mateix temps importaven la primera matèria de llocs relativament allunyats (Alcoi, Elx). Açò es deu explicar possiblement pel fet que gran part d'aquests primitius sabaters disposaven d'una modesta acumulació prèvia, la qual potser derivava d'un origen agrari, i que utilitzaven com a fons de treball.⁶ De les deu famílies de sabaters censades l'any 1860, sis reu-

4. Ernest LLUCH, *La via valenciana*, València, 1976, 254 pp. Josep M.ª BERNABÉ MAESTRE, «El calzado en el Valle del Vinalopó. Estudio geoeconómico». Tesi doctoral dirigida pel doctor Vicenç M.ª Rosselló Verger, Facultat de Filosofia i Lletres de València, 1974, pp. 460-468.

5. Rainer PÖTZSCH, *Le développement régional et le secteur secondaire* a R. PÖTZSCH i F. VOIGT (eds.), *Le développement régional et les secteurs économiques*, La Haia - París, 1972, p. 24.

6. El treball estacional del camperolat devia ser molt corrent a la zona. Pareix que va ser l'origen del torró de Xixona (M.ª Rosa JORDÀ BORRELL, *La industria del turrón de Jijona*, a «Cuadernos de Geografía», núm. 13, pp. 57-74), la collita del *kermés* a la muntanya, fabricació d'objectes d'espert, etc., excepte potser l'elaboració de corda i sogall per al port. Josep M.ª BERNABÉ MAESTRE, *Desenvolupament i subdesenvolupament al País Valencià. La indústria del calçat a la vall del Vinalopó*. Mallorca, Raixa (en premsa).

neixen la condició de propietaris de terres, alguns àdhuc amb criats. A la segona meitat del segle, el nombre de persones ocupades en aquesta activitat va augmentar d'una manera espectacular, però ara es tracta de fills de jornalers que no apareixen en les matrícules d'indústria ni com a sabaters ni com a venedors ambulants de sabates, i en conseqüència pot pensar-se que treballaven per encàrrec dels quincallers que van venent de poble en poble, i que majoritàriament són, a llur torn, sabaters. Es tracta, doncs, d'indústria dispersa. Al darrer quart de segle, les fonts parlen ja de «fàbriques», de les quals la major part eren centres de distribució de primeres matèries i d'arreglada del producte; en cap d'elles no existia maquinària que justificara importants augments de productivitat, encara que, això sí, el treball es realitzava dintre.

El problema del model utilitzat dins dels suggerits al treball sobre Alcoi recentment publicat⁷ es fa particularment difícil. Allò més freqüent és que el petit artesà-agricultor-comerçant evolucioni fins a esdevenir contractista de treball a encàrrec. Les majors instal·lacions són conseqüència d'aportacions de capital de més envergadura: generalment comerciants exportadors que condueixen el producte a Barcelona, Cuba, Madrid o Andalusia (Hernández, Tovar, Peláez, etc.), encara que no manquen alguns casos de col·laboració de capital agrari (Rafael Romero). Totes elles tenien a darreries de segle més de cent treballadors, màquines de tallar sola i màquines de cosir. Sembla que el petit agricultor de la zona s'havia habituat des de feia temps a una complementarietat del treball agrícola, *putting-out-system* i comerç ambulant, que li permetia el màxim aprofitament, no solament de l'activitat dels membres de la família, sinó també de les cavalleries, subjectes a la forta estacionalitat de l'agricultura. La maquinària necessària per a aquest ofici era nul·la (unes quantes eines barates), però la seua complexitat era extraordinària —fins al punt d'haver d'importar sabaters especialitzats de Maó per a algunes produccions de gran qualitat—, i per tant el sabater podia gaudir d'uns ingressos relativament alts sempre que la demanda fóra creixent.

El treball de l'espardenya tingué una difusió molt més gran, puix que va ésser el calçat popular fins a èpoques recents. La ciutat d'Elx com a punt intermedi entre l'Horta d'Oriola, productora del cànem, i el port, aviat organitzà una indústria dispersa, d'evolució similar a la del calçat. Si bé a principis del XIX produïa per als pobles de la comarca, prompte va iniciar la seua comercialització cap a Barcelona i Cuba, a banda d'altres mercats, per la qual cosa sembla que el comerciant exportador haja tingut una importància encara major que en el cas del calçat.

Es tractava, doncs, d'un article molt introduït en el consum corrent (hom el pot considerar a començaments del XX com a producte bàsic). Al llarg del XIX la demanda havia estat creixent, i en aquestes

7. R. ARACIL i M. GARCIA BONAFÈ, *Industrialització al País Valencià (el cas d'Alcoi)*, València, 1974, pp. 111-127.

circumstàncies es varen assolir grandàries relativament considerables a les empreses organitzades pels extractors del producte. A darreries de segle, en entrar en crisi el comerç amb Cuba, i en trobar subministradors més barats per a les classes més populars i produir-se la crisi dels mercats agraris, la major part dels comerciants abandonen el negoci i són substituïts pels antics treballadors, convertits ara en organitzadors dels tallers.

La capacitat de l'empresa disminueix ara de sobte i l'especialitat passa a tipus d'una major qualitat, on la qualificació de la mà d'obra local troba difícil competència.⁸

EL PRIMER CICLE FABRIL (1914-1940)

Dissortadament, no disposem de l'evolució de l'ocupació de les empreses del calçat des de 1900, puix que les relacions fiscals només ho anoten a partir de 1927, mentre que de 1910 a 1927 sols distingeixen entre empreses amb més de cinc treballadors i amb menys de cinc treballadors. Amb aquestes dades només hom pot constatar que el nombre total d'empreses va créixer entre 1912 i 1920 de 34 a 52, mentre que les de més de quatre treballadors disminuïren de 30 a 3 al mateix període. Açò vol dir que es produí una forta reducció de l'envergadura alhora que hom ampliava el nombre d'empreses per l'addició d'unitats minúscules. Des d'aquesta última data fins a darreries de la dècada la grandària es recupera constantment; l'any 1929 podem comptar deu empreses de més de 100 operaris (la més gran, 250), cosa que no tornarà a succeir fins a les acaballes de la dècada dels anys seixanta. Posteriorment es produeix un declivi de les dimensions pel ràpid creixement dels petits tallers durant els anys trenta.⁹

Tanmateix, no totes les unitats són factories. Les fonts no permeten distingir les vertaderes fàbriques d'allò que encara són tallers que reparteixen treball a domicili: pot estimar-se que de les 60 fàbriques de 1929, només 10 o 15 ho devien ésser realment, i que en els altres casos probablement es tractava de tallers. Com ho demostren llibres de comptabilitat que hem pogut utilitzar, el petit taller podia comptar amb una gran quantitat de serveis i fins i tot de seccions mecàniques que li permetien funcionar, segurament de manera competitiva, amb unes dimensions molt reduïdes. Així, doncs, hom disposava no solament de fàbriques de formes i productes auxiliars per al calçat, sinó també de viatjants que

8. Pedro IBARRA Y RUIZ, *Historia de Elche*, Alacant, 1895, pp. 292-300; SANSANO FENOLL, *La industria de Elche*, col·lecció d'articles publicats a «La Industria y el Pueblo», Elx, 1905.

9. Totes les dades exposades són d'elaboració personal partint de les dades de la Matricula de la Indústria y el Comerç d'Elx i Elda.

treballaven amb un percentatge sobre les vendes per a moltes d'aquestes empreses petites, tallers de rebaix, acabat, cosit, etc., cosa a la qual coope-rava segurament llur immillorable localització arran del ferrocarril d'A-lacant a Madrid.

La introducció de la maquinària s'inicia vers l'any 1914, però les primeres fàbriques no estigueren totalment muntades fins a començaments de la dècada dels anys vint. En general consistien en una mecanització completa del procés de muntatge i eixugat, que utilitzava l'energia elèctrica com a energia mecànica. La maquinària era d'importació —americana—, llogada —i només llogada— per la United (la fàbrica actual més gran de maquinària per al calçat). La mecanització proporcionava una forta reducció dels costos, no solament per l'augment de la productivitat, sinó també —cosa que possiblement té encara més importància— perquè permetia substituir els artesans qualificats i cars per camperols sense preparació, que percebien sous molt més baixos. La importància de la solució es comprèn millor si hom té en compte l'enorme excedent de mà d'obra agrària al camp des de la crisi del vi. Aquest fet es va reflectir, per una banda, en una immigració pendular dels pobles veïns a les fàbriques d'Elda i, per l'altra, en la relativament fàcil emigració de la tecnologia, que possibilità l'aparició de fàbriques a Sax, Petrer i Monnòver. A Al-mansa, la creació de la fàbrica d'Aniceto Coloma (pràcticament l'única existent, amb un total d'uns 2.000 treballadors) va provocar una forta emigració dels artesans, molts dels quals restaren a Elda, on esdevin-gueren tècnics de les fàbriques o bé muntaren tallers per compte propi; sens dubte, aquí trobaven una sèrie d'economies externes que els pos-sibilitaven de fer allò que no podien en llur poble d'origen, on el menor grau d'industrialització i el control que la casa Coloma tenia sobre l'a-bastament de primeres matèries i la comercialització, impedièn la forma-ció dels serveis necessaris. Llevat d'això, Almansa proporcionava mà d'obra força barata i hàbil, per la qual cosa una de les fàbriques d'Elda hi muntà una secció de fabricació d'home, que era tanmateix submi-nistrada des d'Elda (Francisco Vera Santos).¹⁰

Sens dubte, el calçat d'aquests anys s'enfrontà a una demanda ràpi-dament creixent gràcies a un procés de substitució de l'espardenya a les classes mitjanes. Aquest fet explica per què la taxa de creixement de la producció sabatera és molt més elevada que la de l'espardenyera —mal-grat la forta exportació d'aquesta última— i el perquè de la campanya propagandística dels anys vint intentant prestigiar l'espardenya, autorit-zant el seu consum als organismes oficials, casinos, etc. En aquest mo-ment la sabata degué enfrontar-se a un mercat amb una elevada elasti-citat demanda/renda i, per consegüent, força sensible als preus.

10. Informació que hem d'agrair a molts informants, sobretot a Hipòlit Navarro, de Petrer, i a Rafael Maestre, d'Elda.

Les decisions que donaren lloc a aquesta generació de fàbriques sorgiren d'un nombre de famílies sorprenentment limitat. De les deu empreses que hem anotat amb més de cent treballadors, sis es reparteixen entre dues famílies. Aquestes dues famílies posseeixen set fàbriques, que totalitzen el 39 per cent de l'ocupació a les indústries del calçat d'Elda. A aquestes dues grans famílies en podem afegir sis més, amb les quals tenen relacions de parentiu; al mateix temps, elles ho tenen entre si, i conjuntament dominen onze fàbriques, que ocupen 1.115 treballadors, els quals representen el 49,5 per cent del total de la ciutat. Les dues famílies esmentades foren les introductores de la nova tecnologia. Comptabilitzant els impostos pagats per ocupació i maquinària entre ambdues totalitzen el 42,5 per cent del total pagat per la indústria i el 51 per cent dels impostos sobre la maquinària; així, doncs, són propietaris de les fàbriques amb més capacitat, més modernes i més mecanitzades.

Quin és l'origen del capital utilitzat? En realitat, ambdues tenien muntats tallers des de començaments de segle, i açò és també vàlid per a tota la resta, encara que si volguérem recular fins a principis del segle anterior, també trobaríem coincidències: una barreja de propietaris de la terra que a llur torn exerceixen el comerç i àdhuc activitats transformadores (fariners-moliners, comerciants de productes agraris, de sedes, etc., traginers, carreters i agricultors).¹¹ Un altre aspecte seria el de la gran varietat en l'origen de llurs membres, la qual cosa sembla assenyalar emigracions al llarg del segle anterior, si la família és d'Elda, o immigracions recents de comerciants i artesans dels pobles veïns si no n'és (de les 98 famílies d'industrials l'any 1922, el cap de família no és originari de la ciutat en 32 d'elles).¹²

Donada l'escassa base financera, la industrialització hagué de fer-se sobre la base de maquinària llogada i d'una àmplia utilització del crèdit bancari —en aquesta època s'installa el Banco Español de Crédito—. L'escassetesa de capital degué ésser notòria i atragué les petites acumulacions dels comerciants dels pobles veïns que eren centres del comerç de productes agraris (Monnòver, Novelda).

Així, doncs, a darreries dels anys vint, Elda era ja el primer centre de la indústria del calçat al País Valencià, no solament del calçat mecànic, sinó també del manual, on s'anava especialitzant cada cop més en calçat de senyora d'alta qualitat.

11. De les 46 famílies originàries d'Elda que muntaren fàbriques als anys esmentats, la meitat tenien propietat de la terra el 1885, el que suposava el 3 per cent del valor de les propietats del municipi aleshores; el 1932 ja representava el 6 per cent.

12. Dades elaborades partint dels censos de població, amillaraments i Matricules de la Indústria.

LA FI DEL PRIMER CICLE

La producció de calçat va experimentar un canvi sobtat durant els anys de postguerra, i s'alterà la tendència que hom anava experimentant des de començaments de segle de substituir l'espardenya, com es pot veure al quadre següent:

QUADRE 1

Producció de calçat a la vall del Vinalopó

Anys	Milions de parells
1900	0,3
1915	2,5
1935	11,3
1957	13,1

FONT: Per a 1915 F. FIGUERAS PACHECO, *Geografía de la provincia de Alicante*, Barcelona; per a 1957, INE, *Reseña estadística de la provincia de Alicante*, Madrid, 1958; per a 1900 i 1935, elaboració pròpia.

A pesar del valor aproximatiu de les xifres, no hi ha dubte que representen un quadre general molt suggestiu, les línies generals del qual són coherents amb les tendències observades amb altres variables.

Vegeu seguidament la repercusió del fenomen a les dues principals ciutats productores de calçat del país, Elx i Elda:

1. *Elx*

QUADRE 2

Evolució de l'ocupació a Elx

Any	Sabates	Goma	Espardenyes	Tèxtil
1935 ¹	2.257	2.347	201	—
1959 ²	4.381	2.088	2.225	1.074
1965 ³	5.586	500	1.739	473

FONT: 1. Elaboració pròpia segons el padró de 1935.

2. CESN (citat per Folker HANSEN, *Die Landwirtschaft Südspaniens*, Bonn, 1967, 155 pp.)

3. Elaboració pròpia segons el *Catálogo de industrias y productos industriales* del SSE, Madrid, 1965.

Aquestes xifres no són molt comparables per la diversitat de fonts i criteris utilitzats per a l'obtenció de les dades.

La indústria de fabricació d'espardenyes estava —quant a l'ocupació— igualada amb la sabatera a mitjans de la dècada dels anys trenta, després d'una intensa reculada esdevinguda des de començaments de segle (al segle XIX, l'espardenyera fou la primera manufactura —o artesanía— local). L'elaboració de goma s'havia iniciat el 1920 a Elx, amb la fabricació de soles per a espardenyes, que es venien al nord d'Espanya, Marroc, Cuba i Amèrica central.¹³ La competitivitat d'aquesta producció esdevingué, amb el temps, molt gran, puix que la màquina de goma reduí dràsticament els costos de producció, i l'espardenya eixia més barata i d'una major solidesa. El 1936 es va arribar a un compromís entre el cànem i la goma en iniciar-se a Elx la fabricació de soles de «goma fàcida de cànem», amb les quals es començà a fabricar calçat per a l'exèrcit espanyol. El bloqueig econòmic imposà en la postguerra el calçat de cànem (o d'esparg recobert de cànem) i la indústria d'espardenyes tornà a adquirir gran importància a Elx. Així, entre 1940 i 1950, unes cent empreses, entre grans i petites, fabricaven espardenyes.¹⁴ Per aquestes dates i havia a Crevillent 20 fàbriques d'espardenyes de cànem. La indústria espardenyera de Lorca experimentava també un vigorós renaixement, ja que ocupava uns 4.600 individus (1.300 homes i 3.300 dones) en 7 fàbriques,¹⁵ que produïen 167.900 dotzenes de parells anuals.¹⁶ A la fi de l'esmentada dècada s'inicià un procés de decadència que a Lorca acabà amb les indústries. A la comarca del Baix Vinalopó, tanmateix, es produí una interessant transformació en passar-se a la fabricació de calçat lleuger i espardenyes. Hansen l'any 1962 comptà 70 fàbriques d'espardenyes a Elx, però aquestes fàbriques no fabricaven ja l'article de cànem o d'esparg recobert, sinó sabatilles. Posteriorment, el nou procés es va difondre a Crevillent i Asp (on avui també s'elaboren aquests fabricats).¹⁷ Una evolució semblant de la indústria espardenyera ha estat observada també a França.¹⁸

Un altre cas similar és la indústria sabatillera i de calçat tèxtil amb sola de cautxú de Logronyo i Arnedo.

13. Folker HANSEN, *Die Hanfwirtschaft Südostspaniens*, Bonn, 1967, 155 pp.

14. *Ibid.*, p. 43.

15. Amb açò s'assolia una dimensió mitjana de 657 individus per fàbrica. Mai les fàbriques d'Elx no tingueren una estructura semblant. Pel contrari, duraren més; aquest fet és assenyalat per Luciano CAFAGNA, *En torno a los orígenes del dualismo económico italiano*, a «Industrialización y Desarrollo», Comunicació 24, Madrid, 1974, pp. 78-79, i també per Jordi NADAL, *Industrialización y desindustrialización del sureste español, 1817-1913*, a «Moneda y Crédito», núm. 120 (1972), p. 72. Per a tots els pobles de l'horta del Segura i els secans que l'envolten Elx va ser el centre que els proporcionava serveis especialitzats i els productes que necessitaven, tecnologies més avançades (soles de goma, per exemple) per a l'elaboració de l'espardenya. Aquest fet és fonamental per a comprendre l'evolució d'uns i altres.

16. Antonio GIL OLCINA, *La industria de alpargatas y curtidos en Lorca*, a «Saitabi», València (1969), pp. 262-263.

18. Folker HANSEN, *op. cit.*, pp. 116 i 119.

18. Alain MARTICHE, *La population et les industries de Mauleon Licharre*, a «Revue de Géographie des Pyrénées et du Sud-Ouest», vol. 44, Toulouse (1973), pp. 89-108.

L'activitat espartenyera, que estava descendint des de 1930, conegué una forta crescuda des de la guerra civil, acompanyada d'un visible augment de la capacitat de les empreses, cosa que significà sens dubte un augment de la productivitat del treball. Des de 1950, finida la difícil coyuntura per al calçat de pell, la davallada es fa visible de bell nou, s'accelera a partir de la segona meitat de la dècada i desapareix quasi completament als anys seixanta. Al mateix temps es pot copsar una intensa mecanització de les fàbriques, la qual començà a remetre a la fi de la dècada dels anys cinquanta. Al lloc de la indústria espartenyera ha aparegut la fabricació de sabatilles i, molt més desenvolupada, la de calçat de goma, que el 1966 realitzaven 84 empreses, com es pot veure tot seguit.

QUADRE 3

Evolució de la indústria espartenyera d'Elx

Fàbriques	1930	1935	1940	1945	1950	1955	1960	1966
Menys de 10 operaris	76	54	58	56	—	—	—	—
Més de 10 operaris	4	1	3	19	19	13	7	2
Màquina de cosir sola	6	103	94	202	128	177	55	24
Màquina de fixar	—	—	—	—	85	72	42	21
Mquina d'escarpí	—	—	—	116	56	40	49	31
Fàbrica de sabatilles de goma	—	—	—	—	—	—	—	84

FONT: Elaboració pròpia a partir de les Matrícules de la Indústria (Arxiu municipal d'Elx).

La conseqüència d'aquest procés fou el desenvolupament d'una indústria auxiliar poderosa i la indústria de la goma, la característica més remarkable de la qual fou la seua tendència —no sols a Elx— a les grans fàbriques amb instal·lacions relativament costoses. El quadre següent ens en mostra l'evolució:

QUADRE 4

Indústria de la goma a Elx

	1935	1940	1945	1950	1960
Fàbriques	4	3	2	5	9
Cilindres	2	4	26	27	40
Taller vulcanizat					7
Fàbrica de calçat de goma.					2

FONT: Elaboració pròpia a partir de les Matrícules de la Indústria (Arxiu municipal d'Elx).

L'espardenya encara mantenia, el 1966, dotze empreses, que ocupaven 253 persones, però cal afegir que el treball real d'aquestes indústries era la sabatilla, com suara hem indicat. La fabricació de sabatilles de tela amb sola de cautxú es realitza en 24 empreses especialitzades en aquest article i que donen ocupació a 1.028 persones, cosa que no solament palesa un elevat nivell d'ocupació mitjà (42,8 treballadors per fàbrica) sinó un grau de concentració (GINI 0,745)¹⁹ notablement alt. Hi ha, a més a més, 11 empreses mixtes que produeixen sabatilles i calçat de cuir i tèxtil amb sola de cautxú, el procés de fabricació de les quals pot assimilar-se a les anteriors, i que ocupen 1.240 treballadors; açò suposa una mitjana d'ocupació molt alta (113 persones per fàbrica). Són empreses que tenen més del 50 per cent de l'actiu en forma d'immobilitzat, llur inversió per treballador és alta i les economies internes que poden fer en augmentar la capacitat representen un fort estímul per fer-ho,²⁰ sense exigir, nogensmenys, mà d'obra excessivament qualificada, cosa que fa que els ingressos per treballador siguin un xic més baixos que la mitjana de les indústries del calçat (un 11 per cent més baixos el 1970), i que les empreses tendesquen a emigrar amb relativa facilitat cap a les zones més subdesenvolupades²¹ (s'ha de tenir en compte que la mà d'obra representa el 29 per cent del valor de la producció). Les més grans d'aquestes empreses posseeixen botigues a les principals ciutats i practiquen les vendes per catàleg, en comptes d'ensenyar el mostrari cada temporada. Els tipus fabricats són, doncs, molt fixos (pense's per exemple en les botes «Chiruca») i es produeixen en grans sèries, per la qual cosa la facturació no repercuteix en la producció si es disposa de prou capital; no podria ésser altrament, ja que els motlles de vulcanitzar són molt cars i només es poden amortitzar a condició d'una utilització perllongada.

La indústria del calçat presenta característiques ben diferents. La fabricació de calçat de senyora ocupa, l'any 1966, 1.744 persones en 127 establiments; per consegüent, l'ocupació mitjana és de 14 treballadors. El grau de concentració és també molt baix (GINI 0,180), índex que palesa el seu caràcter semiartesà. Idèntica mitjana presenten les fàbriques de calçat de cavaller. Les que fabriquen cavaller, jove i xiquet, són encara més reduïdes, puix que totalitzen 884 treballadors en 97 empreses (9 treballadors de mitjana) i llur índex de GINI és el més baix de tots els tipus d'indústries del calçat de la ciutat (0,176). Aquestes darreres especialitats, sobretot el calçat de xiquet, que és fàcil d'aprendre, són les utilitzades sovint pels artesans per muntar petits tallers

19. L'índex de GINI medeix el grau de concentració. El valor màxim és 1 i el mínim 0.

20. SERVICIO SINDICAL DE ESTADÍSTICA (SSE), *Catálogo de industrias y productos industriales*, Madrid, 1965-1967.

21. Josep M.ª BERNABÉ MAESTRE, *op. cit.*, pp. 438-459.

(llevat d'Elda, on l'artesà té una gran qualificació que li permet començar amb el calçat de luxe de senyora). Treballen amb un capital modest, utilitzant primeres matèries de molt baixa qualitat, generalment retalls de les fàbriques grans (existia fins i tot una xarxa d'arreglada i distribució d'aquests retalls), cosa que els permetia una taxa de beneficis molt alta per formar un petit embrió de capital.²²

2. Elda

L'estructura de les Matrícules de la Indústria canvià l'any 1941, i, en conseqüència, a efectes de cotització, les fàbriques es dividiren en dues branques: la fabricació mecànica i la manual. Açò ens permet estudiar llur evolució tot seguint aquest criteri, sens dubte interessant, però pel fet que el taller mecànic cotitza per maquinària i l'altre per ocupació, no és possible d'homogeneïtzar les sèries per obtenir resultats globals.

Producció manual. — Durant els anys quaranta queda estabilitzada, cosa que pot explicar-se tant per l'escassetesa de primeres matèries com per la retracció del mercat per als seus productes: calçat de senyora d'elevada qualitat. Des de 1950 s'inicia una fase que gairebé quadruplicarà en deu anys els seus efectius, com pot veure's al següent quadre:

QUADRE 5

Taxes de creixement anual acumulat de l'ocupació en la indústria del calçat manual a Elda

1942-1950	0,4
1950-1953	9,3
1954-1955	13,1
1956-1958	16,8

FONT: Elaboració pròpia a partir de la Matrícula de la Indústria.

22. Prenent el consum d'energia per treballador per a indicar el grau de mecanització i la productivitat:

Intervals	Calçat tèxtil	Calçat cuir
Fins a 5 treballadors	0,94	0,93
De 5 a 10	0,74	0,74
De 10 a 25	0,75	0,75
De 25 a 50	1,65	0,85
De 51 a 100	2,46	0,98
De 101 a 250	2,46	0,98
Més de 250	2,11	0,91

Mentre les diferències de mecanització i de productivitat no són molt grans en el calçat de cuir, en el tèxtil l'empresa de més consum quintuplica la de menys. Dades elaborades a partir del SSE, *Estadística de la producció industrial*, 1970, Madrid, 1971, pp. 174-175.

La indústria estava formada per un núvol de petits establiments que naixien i morien amb facilitat, com es pot veure tot seguit:

QUADRE 6

Anys	GINI	Ocupació mitjana
1942	0,158	6,7
1950	0,087	6,9
1955	0,133	9,2
1958	0,072	9,8

FONT: Elaboració pròpia a partir de les Matrícules de la Indústria respectives. Elda: Arxiu municipal.

Encara que l'ocupació es manté lleugerament ascendent, els índex de concentració són tan aclaparadorament baixos que pot afirmar-se que en realitat es tracta d'artesans. Entre 1940 i 1950, la major part dels creixements es produeixen a les empreses que tenen menys de cinc operaris, i entre 1950 i 1960 són les empreses de cinc a deu operaris les més actives. Vejam tot seguit l'evolució entre 1958 i 1964:

QUADRE 7

Evolució de les empreses que produeixen calçat manual a Elda

Capacitat	Nombre d'empreses		Incrementos en percentatge
	1958	1964	
Fins a 10	239	232	— 3
De 11 a 25	6	15	+ 150
De 26 a 50	3	6	+ 100
De 51 a 100	1	1	0

FONT: Elaboració a partir de les Matrícules de la Indústria.

En resum, la fabricació artesanal —en règim de treball per encàrrec— estigué estabilitzada durant els anys quaranta, però des de 1950 va expe-

rimentar un important desenvolupament. Aquesta creixença, tanmateix, es va fer sobre una base tècnica estacionària i consistí, doncs, en la repetició d'unitats productives idèntiques en capacitat.

Fabricació mecànica. — Com hem dit adés, el desenvolupament dels establiments mecanitzats només pot estudiar-se des del punt de vista de la maquinària. En el quadre següent pot veure's l'evolució d'algunes màquines —que creiem més significatives— durant els anys més importants.

QUADRE 8

Evolució de la maquinària en la fabricació de calçat a Elda

Anys	Tallar sola	Desvirar	Puntejar	Cosir sola	Muntar	Enganxar
1930	75	—	—	—	—	
1934	70	—	—	—	—	
1940	58	—	—	—	—	
1945	87	86	27	25	41	
1950	127	98	38	25	47	
1955	79	100	38	24	30	
1960	81	104	23	32	20	
1964	77	100	18	18	17	37

FONT: Elaboració pròpia a partir de les respectives Matrícules de la Indústria. Elda: Arxiu municipal.

Els aspectes més importants de la seua evolució els exposem seguidament:

- estancament des de 1930 i forta crisi com a conseqüència de la guerra civil. Prenent les màquines de tallar sola com a indicador de la producció, la davallada fou d'un 23 per cent;
- la dècada dels anys quaranta fou molt positiva per a aquests tipus de tallers, amb un augment del 119 per cent en les màquines de tallar sola;
- la dècada dels anys cinquanta fou d'un evident estancament: quasi tots els tipus de maquinària baixen o s'estabilitzen.

Tanmateix hom pot pensar que hi hagué un elevat percentatge d'infrautilització de la capacitat productiva, que anirà disminuint al llarg de

la dècada dels anys cinquanta per desaparèixer al començ dels anys seixanta, alhora que es produeix la substitució de l'encunyat en fàbrica pel del taller. Esmenant aquest fet i estimant la producció d'una màquina de muntar en uns 75.000 parells anuals, la producció aproximada de la ciutat degué ésser:

QUADRE 9

Estimació de la producció de la ciutat d'Elda

Anys	Producció total (1.000.000 de parells) A	Prod. manual B	Producció mecànica estimació per	
			diferència A - B	màquines de muntar
1942 . . .	5,4	1,8	3,6	3,4
1948 . . .	1,16	1,8	4,3	4,7
1955 . . .	5,0	3,5	1,5	3,0

FONT: Estimació pròpia.²³

Pot entendre's el quadre precedent com una aproximació barroera, però molt expressiva al nostre parer. Donada l'evolució de la producció, cal suposar que la diferència entre les dues estimacions per a la producció mecànica siguen degudes a una infra-utilització de la capacitat productiva. No hem volgut arribar més enllà de 1958, puix que la introducció de la goma eliminà bona part de la sola i, per tant, els indicadors deixen d'ésser vàlids.

Convé observar dos fets de gran importància en el present quadre: el primer, el moviment cíclic de la producció mecanitzada, que acaba afonant-se a mitjans de la dècada dels anys cinquanta. En efecte, l'any 1954 tancaven les portes 12 fàbriques mecàniques, que ocupaven el 40 per cent de les màquines de muntar. És justament en aquest any quan s'enfonsà la fàbrica d'Almansa (Calzados Coloma, S.S.), que, amb uns 750 obrers, era la més gran de l'Estat espanyol.²⁴ Possiblement el fet

23. Donat que el procés manual no va canviar sensiblement des de 1935, com tampoc el mecànic, haurem de suposar que els nivells de productivitat es mantenen iguals, com a màxim, puix que l'envelliment de l'equip tendia a reduir-los. Per als càlculs precedents s'han utilitzat les màquines de tallar sola i les de muntar. Les màquines de cosir i desvirar s'utilitzaren en ambdós processos molt sovint.

24. Rafael PIQUERAS, «Almansa. Estudio económico i demográfico», tesi de llicenciatura inèdita. Facultat de Filosofia i Lletres de València.

que generalment la maquinària utilitzada fos llogada, junt amb el fort proteccionisme de postguerra, va produir un anquilosament de tota iniciativa en els seus dirigents. Quan a Elx i a d'altres poblacions espanyoles començà a implantar-se un nou procediment tècnic, el calçat de goma i vulcanitzat, aquestes fàbriques no tenien l'elasticitat suficient per canviar llurs sistemes i tancaren. La petita empresa continuà, tanmateix, progressant en un camp on cap dels dos tipus de fàbrica esmentats no podia escometre: el calçat semiartesanal amb una variació contínua de models.

El segon fet a remarcar és la sobtada disminució que sofreixen les màquines de muntar i cosir, i l'aparició de màquines d'enganxar a començaments de la dècada dels seixanta.

La gran proliferació de petites empreses als anys cinquanta va estar unida a una multiplicitat dels petits tallers de serveis auxiliars: acabat, escatada, cosit, rebaix, etc., que no eren més que seccions mecàniques que treballaven per a diverses empreses. Aquesta original organització va permetre la fabricació d'un calçat artesanal en plantes molt reduïdes, però amb un cert grau de mecanització. Pot veure's llur evolució al següent quadre:

QUADRE 10

Tallers d'indústries complementàries

Anys	Vius ¹	Canonista	Acabat	Tacons
1942		2	4	
1950		4	7	2
1958	11	4	9	16
1964	8	4	14	22

1. Tires de pell que hom cus a la vora del tall o pell de l'empenya.

CAPACITAT DE LES EMPRESES

El següent quadre ens mostra l'evolució de la capacitat de les empreses entre 1934 i 1965:

QUADRE 11

Treballadors en indústries de la sabata

Capacitat	1934 Nombre	Percen- tatge	1965 Nombre	Percen- tatge	Incre- ment
Fins a 5 obrers	160	7,6	434	8,6	+ 171
De 6 a 25	217	10,3	2.148	42,4	+ 891
De 26 a 50	145	6,9	1.450	28,7	+ 900
De 51 a 100	578	27,4	926	18,3	+ 60
De 101 a 250	758	35,9	103	2,0	— 86,4
De 251 a 500	252	11,9	—	—	— 100
TOTAL	2.110	100,0	5.061	100,0	+ 140

FONT: Elaboració pròpia a partir de Matrícula de la Indústria i Servicio Sindical de Estadística.

L'ocupació global en aquesta indústria ha experimentat, segons les fonts utilitzades, un fort creixement que probablement haurem d'atribuir en gran part al fet que la subinscripció era molt més acusada l'any 1934 que el 1965 —com sembla deduir-se de l'ocupació estimada a partir dels censos—. ²⁵ Les manufactures amb personal entre 6 i 50 operaris s'han desenvolupat d'una manera espectacular; les compreses entre 50 i 100 mostren una tendència més modesta, i les més grans han desaparegut gairebé totes. Com a conseqüència, les fàbriques de més de 50 obrers, que el 1934 comptaven el 75 per cent de l'ocupació, el 1965 passaren a representar el 10 per cent, mentre que el 80 per cent pertanyia a empreses petites. Hom pot, doncs, afirmar que entre 1934 i 1970 la grandària de les fàbriques patí una degradació brutal. ²⁶

Al següent quadre hom pot veure les especialitats de la ciutat en l'elaboració de calçat amb indicació dels treballadors per capacitat de les empreses:

25. Pot estimar-se que el 1934, un 60 per cent aproximadament de la població que treballava a la indústria del calçat no es va estabilitzar a les estadístiques fiscals (Matrícula Industrial), mentre que el 1966 aquest percentatge havia d'estar pels voltants d'un 40 per cent.

26. Una indicació més rigorosa d'aquest fenomen es pot veure en els índexs que exposen tot seguit per a Elda i Petrer:

Anys	Índex de GINI		Grandària mitjana	
	Petrer	Elda	Petrer	Elda
1930	0,445	0,505	32	30
1934	—	0,441	—	23
1965	0,324	0,192	18	14

FONT: Elaboració pròpia a partir de les Matricules de la Indústria dels municipis respectius.

QUADRE 12

Ocupació per especialitats a Elda

Operaris	Senyora cuir	Senyora cautzú	Senyora Xiquet	Artesania senyora	Jove Cavaller	Mixtos	Xiquet	Total
Fins a 5	307	42	4	4	10	—	74	441
6-25	1.452	258	218	77	30	26	218	2.099
26-50	965	213	32	60	—	32	145	1.447
51-100	399	272	76	—	—	179	76	926
101-250	—	103	—	—	—	—	—	103
TOTAL	3.123	888	113	94	57	227	513	5.016
<i>Nombre de fàbriques</i>								
Fins a 5	92	12	1	1	3	—	21	130
6-25	116	23	5	2	4	2	19	171
26-50	24	5	1	2	1	1	5	38
51-100	6	4	—	—	—	2	1	13
101-250	—	1	—	—	—	—	—	1
TOTAL	238	45	7	5	8	5	46	353

FONT: Elaboració pròpia a partir del *Catálogo de empresas y productos industriales* del Servicio Sindical de Estadísticas, Madrid, 1965-1967.

L'ocupació dominant a la ciutat és, sens dubte, la fabricació de calçat de senyora amb sola de cuir (que hom pot interpretar com a sinònim d'alta qualitat), puix cobreix el 62,1 per cent de l'ocupació, seguit del de senyora intermedi (17,2 per cent) i xiquet (10,2 per cent). La resta de les activitats ocupa un nombre molt reduït de treballadors (10,5 per cent). Val la pena de destacar, tanmateix, la manca de producció d'espardenya, calçat de cautzú i sabatilles, i la presència d'una artesania que produeix calçat de senyora.

L'existència d'aquestes artesanies és, evidentment, el millor indicador de l'origen de la indústria del calçat. En aquest sentit hom pot parlar de dues zones a la vall, una al voltant d'Elda, especialitzada en el calçat de luxe i originada per la mecanització d'una artesania prèvia, i una altra de calçat barat al voltant d'Elx, originada per una evolució —de cap de les maneres senzilla— de la indústria espardenyera. A nivell nacional, tot aplicant el mateix criteri, hom pot reconèixer l'origen artesà

de la indústria del calçat de les Balears, mentre que l'espardenyeria fou la que preparà l'actual indústria del calçat a la Vall d'Uixó i a Logronyo.²⁷

La capacitat de les empreses de la ciutat és francament reduïda, ja que la mitjana és de 14 treballadors per fàbrica. El calçat de luxe de senyora i el de xiquet són els que tenen unes mitjanes més baixes (13,1 i 11,2 respectivament); les fàbriques de calçat de senyora amb sola de cautxú tenen majors dimensions (19,5). Les dues primeres són, sens dubte, la porta per on els artesans esdevenen fabricants; d'ací l'enorme pes de les indústries petites.

Els índexs de concentració de GINI ens porten a un resultat idèntic:

QUADRE 13

Especialitat	Índex
Senyora luxe	0,217
Xiquet	0,224
Senyora cautxú	0,272
TOTAL	0,192

FONT: Elaboració pròpia a partir del quadre anterior.

27. Al següent quadre hom pot veure l'evolució de l'especialitat en algunes províncies:

Índex d'especialització en la fabricació de calçat

	1930	1940	1958	1970
Alacant	4,54	7,09	5,50	18,40
Balears	5,80	6,00	7,64	7,33
Castelló	0,27	0,24	3,94	6,74
Logronyo	0,81	0,94	3,90	9,47

FONT: Elaboració pròpia.

El quadre és extraordinàriament suggestiu: cal destacar la progressiva especialització d'Alacant i Balears. Castelló i Logronyo apareixen com a províncies sabateres el 1958, després de la crisi de l'espardenya a la dècada dels anys cinquanta, havent estat la seva evolució possiblement similar a la d'Elx. El significat dels índexs es pot veure a Walter ISARD, *Métodos de análisis regional*, Barcelona, 1971, pp. 274-283.

Vejam tot seguit la indústria complementària el 1966:

QUADRE 14

Indústria complementària a Elda

	Treballadors	Empreses
Puntejat	100	36
Cèrcols	27	6
Encunyament	156	29
Altres	108	41
TOTAL	391	112

ALGUNES COMPARANCES

El cicle del producte del calçat podria descriure's de la següent manera: una etapa d'introducció del producte fins a la primera guerra mundial, en la qual la sabata és article per a les classes més altes del país; una fase de desenvolupament que s'inicia segurament amb la primera gran guerra i s'interromp de colp durant els anys de postguerra, sens dubte abans de la consumació del cicle, tant des del punt de vista de la introducció de l'article al mercat com de la comercialització, especificació i tecnologia aplicada. Vejam-ne tot seguit l'evolució a través d'alguns exemples de què disposem.²⁸

La indústria del calçat pròpiament dita, és a dir, la fabricació mecànica en sèrie, va aparèixer a l'Estat americà de Massachusetts vers 1830. Fóra lògic de suposar que al llarg de la centúria s'anà perfeccionant

28. Segons Kuznets, dintre d'un país, una branca industrial que produeix un determinat article, comença amb una xifra petita de vendes i amb un fort desenvolupament tecnològic. Només quan ha assolit un determinat nivell de desenvolupament la xifra de vendes comença a accelerar intensament el seu ritme de creixement fins que, assolit un cert volum, inicia una desaceleració fins a establitzar-se. Quan una branca s'estabilitza, en sorgeixen d'altres més actives que tornen a repetir el procés, i així indefinidament; cadascuna d'elles elabora un «producte nou». El desenvolupament d'un nou producte exigeix una mà d'obra molt qualificada: enginyers i científics, encara que poc capital i poca mà d'obra no qualificada. Quan es passa a incrementar ràpidament la producció de l'article, cal encara un nivell d'ocupació molt qualificat, sobretot de tècnics en programació de vendes, direcció, etc., és a dir, *management*. Finalment, quan hom ha arribat al nivell en el qual la producció creix molt lentament o no creix, les tècniques utilitzades i els tipus de productes fabricats estan molt delimitats, i no s'exigeix, per tant, personal qualificat, i sí en canvi no qualificat, com també capital. Vegi's Seev HIRSCH, *Location of industry and international competitiveness*, Oxford, 1967, 133 pp.

tècnicament el procés de fabricació en sèrie —la fabricació cosida dita *goodyear*—. A la fi de la centúria, el calçat mallorquí, en perdre la situació de privilegi que tenia a les colònies, s'ensorra a causa de no poder competir amb la producció mecanitzada ianqui que les envaeix.

A Europa comencen a introduir-se les màquines americanes als volts de 1870, però és des de 1900 quan s'accelera l'expansió industrial; la fita més important és la introducció de la màquina de cosir sola de Blacke.²⁹ Justament a Massachusetts, a les acaballes de segle, estigué treballant com a passant d'una fàbrica de calçat Thomas Bata, fill d'un artesà de calçat de Zlin (Txecoslovàquia). Allí va aprendre el fabricant europeu els nous mètodes de treball en sèrie, dels quals fou el peoner pel que fa a llur introducció a Europa.³⁰ A Txecoslovàquia, a la seua aldea nativa (Alta Moràvia), va muntar una fàbrica-monstre que arribà a tenir 24.000 treballadors i a produir 50 milions de parells anuals. Era la fàbrica de calçat més gran d'Europa, tot i que estava situada en un medi subdesenvolupat i que utilitzava sobretot mà d'obra femenina.³¹

Al calliu de la mecanització, les fàbriques varen progressar a tots els indrets. Larivière ha descrit el *boom* del calçat produït entre 1900 i 1930 a Limoges, arran de la difusió de les noves tècniques, i estimulat per l'empresa més important del món en la fabricació de maquinària (la United Shoe Machinery, amb seu als Estats Units), la qual, en cedir les màquines per a lloguer, afavoria la proliferació de les esmentades fàbriques. A llarg termini, aquesta pràctica —segons indica encertadament l'autor citat— féu perdre de vista el progrés tècnic. La primera guerra mundial produí un fort eixamplament del mercat per a aquesta classe de calçat: el «borseguí» de tipus *goodyear*. La indústria es difongué pels pobles veïns a Limoges i la capacitat de les empreses augmentà (una empresa ámb més de mil treballadors i 15 amb més de cent). Però, la primera guerra mundial no fou més que el pròleg d'un ampli període de prosperitat que comprenia de 1920 a 1930, i en què desaparegueren les petites empreses en benefici de les grans i de les mitjanes. Algunes de les de més envergadura començaren a crear llurs xarxes de vendes. Larivière indica, amb tot, que aquestes fàbriques es mostraren poc permeables als nous progressos tècnics i incapaces de desenvolupar estructures comercials escaients. Durant la dècada dels anys trenta, les empreses sofriren una forta recessió, deguda en part a la crisi mundial, encara que allò més important fou la introducció des de 1930, a preus molt baixos, de productes estrangers de la firma txeca Bata, la qual va fundar en-

29. Pierre LARIVIÈRE, *L'industrie à Limoges et dans la Vallée Limousine de la Vienne*, París, 1968, p. 87.

30. Yves DOUMERGE, *Un bel exemple d'implantation industrielle en milieu rural: l'Usine BATA de Moussey-Bataville* (Mouselle), a «Information Géographique», núm. 3 (1964), pp. 125-130.

31. Pierre GEORGE, *Géographie de l'Europe Centrale, Slave et Danubienne*, París, P.U.F., 1968, p. 75.

torn de 1932 una fàbrica a Moselle, en una ciutat creada per la mateixa empresa: Bataville.

La primera Bata francesa fou instal·lada en una regió pantanosa, de boscos i agricultura pobra, on l'explotació dels recursos no era suficient per alimentar una població prolífica. Es va triar un punt ben comunicat i es muntà un complex residencial per als treballadors. Aquesta fàbrica i les muntades a Txecoslovàquia i d'altres països inundaren el mercat francès amb calçat en grans sèries.³² Les fàbriques de Limoges quedaren esquistades al costat dels 2.750 treballadors de la nova planta i de la seua tecnologia, però sobretot en contrast amb la seua capacitat financera i de comercialització.

Durant la segona guerra mundial, la Bata francesa posà la seua producció a ple rendiment, a fi de satisfer les necessitats de l'exèrcit francès en calçat cosit del tipus *goodyear*. Mentrestant, per a la fabricació de Limoges, aquesta guerra no es convertí en l'onada de prosperitat que fou la primera gran guerra. Per què? Limoges no podia competir amb el calçat en sèrie, fabricat en una de les zones franceses deprimides i en factories gegantines. La recerca de mercat la portà a diversificar els tipus fabricats, amb la qual cosa no podia competir la Bata. La demanda d'aquests productes és molt més elàstica que la dels de sèrie i, doncs, cada crisi econòmica, i sobretot la guerra, té conseqüències catastròfiques per a la seua producció. Serà la Bata la que veurà augmentar la seua demanda com a conseqüència de la guerra. En la producció en sèrie, la Bata no tenia competència possible, puix que amb les seues fenomenals inversions podia organitzar, imitant els americans, processos continus mecanitzats fins a l'últim detall, fabricacions sense aturada estacional (amb magatzematge del producte per a les èpoques de venda), perquè el seu domini del mercat (250 magatzems a França el 1936, camions-botiga que recorrien els camps tot incitant els camperols a comprar, etc.) li assegurava la sortida del producte, i a més la intensa mecanització li permeté d'utilitzar la mà d'obra escassament qualificada de la zona (camperols), molt menys exigent quant a salaris que els artesans de Limoges. Amb aquest nivell tècnic —el mateix que s'havia utilitzat a la central txeca—, es difongué l'empresa a tot arreu del món en fàbriques gegantines, amb produccions en sèrie, i de vegades amb la creació de complexos residencials units a la fàbrica.

CLOENDA

Són força evidents les similituds entre les dues zones sens dubte subdesenvolupades, relativament marginades dels grans pols de desenvolupament (París, Barcelona) i en les quals, en determinats moments, es

32. DOUMERGE, *op. cit.*, p. 129.

desenvolupà una indústria del calçat molt semblant: tecnologia importada que impedeix la generació d'indústries auxiliars de tecnologia més alta que servesquen d'alternativa a la indústria sabatera.³³ En el cas francès, aquesta alternativa es fa necessària quan la producció en sèrie passa a zones encara més subdesenvolupades, amb una tecnologia molt més avançada i amb un nou concepte d'especificació del producte i d'organització comercial. En aquest cas, el pas a la fase de maduresa del producte duu a un desplaçament espacial. Al mercat espanyol, la causa degué ésser una altra; Espanya, en aquests moments, no podia absorbir, indubtablement, més de vint milions de parells, quan França n'absorbia més de cinquanta milions;³⁴ en aquestes condicions, una gran fàbrica com la Bata hauria suposat més del 50 per cent del consum. Sens dubte, la causa fou la brusca frenada que el desenvolupament econòmic espanyol sofrí als anys de postguerra, el qual es manifestà per un descens dels ingressos, especialment de les classes treballadores i, per tant, del consum del calçat.

Aquests fets conduïren, per la part de l'oferta, a un red desplaçament tecnològic, ja que ara la maquinària resultava cara de mantenir i difícil de reparar i d'importar, l'energia era cara i insegura, per la qual cosa el funcionament continu de la fàbrica exigia el muntatge d'una petita dinamo que complementara el subministrament, i es feia necessari, doncs, importar el carbó, etc. Les indústries petites exigien a canvi menys capital fix i tenien més elasticitat, doncs, per reduir la producció als anys dolents sense excessives càrregues. La mà d'obra s'havia abaratit fortament, encara que no és possible donar xifres sobre la magnitud del fenomen, atès el fort procés inflacionari que separa els anys trenta dels anys quaranta; sí que era evident —i fins i tot espectacular— el fort descens del nivell de vida dels treballadors, que arribaren a conèixer anys de fam.

La legislació social féu que la indústria tendria a solucions semblants: per a l'empresa gran (en realitat, empresa mitjana), gran part del capital circulant es convertí en capital fix, la qual cosa disminuï encara més l'elasticitat de la seua oferta; a açò es sumaren encara les càrregues fiscals. La petita empresa era en molts de casos clandestina, i en tots ells fàcil de camuflar en casos particulars, etc.; aquesta circumstància afavoria l'evasió davant els impostos i la seguretat social, amb la qual cosa les despeses fixes quedaven reduïdes al mínim. Així, doncs, es pot pensar que la diferent capacitat d'adaptació a les variacions de la demanda

33. Cal dir que Vigevano ha passat de ser un centre sabater a centre de producció de màquines (O.M.I.C., per exemple) i indústria auxiliar de la sabatera (S.P.A., Plastak). El paper d'aquestes indústries induïdes es pot veure, en un cas recent, a Jean-Pierre HOUSSEL, *Lo slancio recente delle città manifatturiere dell'abbigliamento nella «Italia di mezzo»*, a «Rivista Geografica Italiana» (setembre de 1972), pp. 243-269.

34. Herbert V. SPROAT, *Productividad en la industria del calzado*. Madrid, 1959, p. 4.

fou un factor important. Tot i això, les empreses grans es varen mantenir intactes fins a la dècada dels anys cinquanta; açò pot ésser degut a dues raons: al manteniment d'un cert avantatge comparatiu en algunes produccions molt en sèrie (per exemple, calçat per a l'exèrcit) i al control que exercien sobre les primeres matèries, especialment la sola, com adés hem vist.

Així, moltes empreses es manteniren més aviat de les «parts» (*cupos*) de sola i el posterior encunyat i venda a fàbriques més petites, que per la fabricació de calçat. A començaments de la dècada dels anys cinquanta, alhora que s'endurí la normativa sobre seguretat social dels treballadors, s'establí el lliure comerç de la sola, cosa que motivà el tancament de la major part de les empreses. Tancament oficial, puix que, de fet, pot ésser que una part estigueren ja gairebé inactives temps enrera.

Malgrat açò, un últim factor es va afegir al procés, i fou el desplaçament del calçat de sola pel de goma que es produí als anys cinquanta: si es podia estimar, l'any 1960, una productivitat mitjana de les fàbriques de *goodyear* de tres parells/home/dia, en el cas del vulcanitzat aquesta s'elevava fins a uns deu. Açò va fer dels calçats vulcanitzats i tot-cautxú els articles de consum normal d'aquells anys, fins al punt que substituïren el *goodyear* en les especialitats més corrents. Aquestes indústries s'havien desenvolupat durant aquests anys com a resultat de l'evolució de la indústria espanyola, i assoliren ràpidament enormes grandàries amb una gran especificació dels productes (per exemple, botes d'aigua «El gallo»), encara que sense aconseguir l'estadi de maduresa de les companyies multinacionals italianes (Michelin, Pirelli) i les americanes, indubtablement pel fet d'estar aquestes relacionades fonamentalment amb la producció de pneumàtics. Així, doncs, l'ensorrament de les grans fàbriques de calçat cosit va estar unida a un canvi de producte (calçat cosit per vulcanitzat) i a un canvi de localització (ara com ara sorgeixen la Vall d'Uixó, Logronyo i sobretot Elx com a grans centres sabaters de producció en sèrie).

Finalment, les empreses petites que treballaven amb *putting out* no solament competien amb preus més baixos, sinó que també podien oferir un mostrari més variat. Probablement, quan els productes de goma començaren a substituir el calçat (espanyols, calçat tèxtil, tot-cautxú, etc.), es féu cada vegada més necessària la introducció d'una certa varietat en els models, alhora que es passava dels models d'esport als de vestir, amb taló alt, etc. Per a aquestes produccions, tanmateix, la maquinària no era adequada, i a més a més l'estacionalitat de la producció es feia més acusada, ja que no podia utilitzar-se el recurs de completar les temporades amb estocs. D'altra banda, l'enorme diversitat de serveis feia del taller una unitat més adaptable, sense que el descens de productivitat fóra gaire acusat. La sabata era cosida a màquina en tallers especials, les pells rebaixades en altres tallers també especials, i finalment la sabata

era acabada en un altre taller. Les soles es compraven encunyades, i el taller gaudia, a més, de la possibilitat de comprar els dissenys que necessitava d'un taller de modelistes, i encomanar que se li feren els patrons en un de patronistes; finalment, la venda podia realitzar-se amb viatjants professionals que treballaven a comissió per a diverses cases. Les grans fàbriques sofrien mentrestant una contínua erosió de llur estructura, puix que el petit taller els copiava models, utilitzava clandestinament llurs viatjants, i en ocasions fins i tot llurs treballadors, a més del fet que el personal més qualificat, un cop assolit el nivell de coneixements, podia fugir de la fàbrica per muntar un petit taller pel seu compte.

Sembla, doncs, que l'evolució de la grandària de les empreses de la vall reflecteix alhora el caràcter incomplet i sincopat del desenvolupament espanyol durant la primera meitat de segle, i el fracàs d'un inici d'industrialització als anys vint, tant per l'escassa penetració del producte en el mercat com per les violentes fluctuacions de la demanda i la pobresa tecnològica.